

Şöhrət Nüsrət qızı Məmmədova¹⁴

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN UŞAQ ŞEİRLƏRİNİN FOLKLOR QAYNAQLARI

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixində M.Ə.Sabir yaradıcılığı ayrıca bir hadisədir. Fövqəladə zamanlıq, fəvqəlməkənlik səviyyəsində ucu-bucağı görünməyən zənginliyə bağlanan şairin ədəbi irsi etnokulturoloji sistemin paradigmatik mənzərəsini əhatələmək gücü və imkanları ilə məktəb səviyyəsində özünü nümayiş etdirməklə, həm də ədəbi-mədəni axara istiqamət verir. Uşaqlar üçün yazdığı təmsilləri, mənzum hekayələri, şerqləri və s. bunun ən mükəmməl nümunəsi olaraq əsaslı sistemə dayanmaqla üfqi və şaquli yanaşmaları zərurətə çevirir. “M.Ə.Sabirin uşaqlara məxsus şeirləri ibrətəməz səciyyəlidir. O, təlqin edəcəyi fikirlərini inandırıcı, real həyat hadisələri ilə əsaslandırır” (8, s. 129). Mətn fenomenliyi, sözün məna yaddaşı və janr məzmunu ilə əsaslı təsəvvür formalaşdırıcı uşaq şeirləri paradigmatik məzmunu, funksional səviyyəsi ilə öz qaynağını xalqın zəngin yaradıcılığından götürür. Əfsanə, rəvayət, atalar sözü, məsəl, tapmaca, nağıl, yanıltmac, düzgü, sanama, layla, oxşama, xalq mərasimləri kontekstində olanlardan yararlanmaqla orijinal düşüncəni sərgiləyən nümunələr M.Ə.Sabir düşüncəsinin və yaradıcı imkanlarının nümayişi üçün əsas olur.

Sabir – böyük şair vətəndaş. “Məktəb uşaqlarına töhfə”, “Məktəb şerqi”, “Məktəbə tərgib”, “Elmə tərgib”, “Uşaq və buz”, “Yaz günləri”, “Ağacların bəhsi”, “Cütcü”, “Qarğa və tülkü”, “Məktəb şagirdlərinə töhfə”, “Təbib ilə xəstə”, “Qoca bağban”, “Qarınca”, “Molla Nəsrəddinin yorğanı”, “Uşaq və pul”, “İsgəndər və fəqir”, “Azarlı kəndçi”, “Camuşçu və sel”, “Molla Nəsrəddin və oğru”, “Örümçək və ipəkqudu”, “Artıq alıb, əskik satan tacir”, “Yalançı çoban” və s. hər birisi şairin orijinal düşüncəsini, uşaq dünyasının zənginlikləri ilə həmahəng addımlamaq bacarığını (həm də imkanlarını) aydınlaşdırır. “Sabir şeiri ideya-mövzu, janr və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə çox zəngindir. Zaman keçdikcə, illər, qərinalər bir-birini əvəz etdikcə Sabir – böyük şair vətəndaş oxucuya daha da yaxınlaşır” (5, s. 13). Doğrudan da böyük şair zaman etibarilə bizdən uzaqlaşdıqca ruhu, mənəvi zənginlikləri, yaratdıqları ilə bizə, gənc nəsle daha da yaxınlaşır. Artıq təxminən yüz ilə yaxındır ki, bu böyük şairin yaratdıqları xalqın yaddaş hadisəsi olaraq əbədiyaşarlıq qazanmışdır. “Uşaq və buz”, “Yaz günləri”, “Ağacların bəhsi”, “Cütcü”, “Yalançı çoban” və s. bədii nümunələri məktəbə təzəcə qədəm qoyan uşaqların oxuyub öyrəndikləri əvəzsiz nümunələrdir.

XIX əsrin son onilliklərində uşaq ədəbiyyatı yaratmaq uğrunda görülən böyük işlər bütünlükdə məktəb, təhsil, təlim və tərbiyə məsələlərini əhatə etməklə çox yönlü bir fəaliyyəti diqqət önünə gətirir. Artıq son dərəcədə ciddi ayaqlanmalarla, milli oyanışla səciyyələnən mühit ictimai-siyasi həyatın bütün tərəflərinə əsaslı sayğı və həssaslıqla yanaşmalarla özünü göstərməyə başladı. Ədəbiyyat bütün olanların avanqardı funksiyasını yerinə yetirdi, mətn/mühit, mətn/subyekt, mətn/mətn səviyyəsində müşahidə edilən zənginləşmə bütünlükdə ədəbi-mədəni proses səviyyəsində etnik müəyyənliyi bir prinsip olaraq əsas götürməklə işini xalqın zəngin yaddaşında olanlara həssaslıq nümayiş etdirdi. “XIX əsrin son rübündə Azərbaycan ziyalıları uşaq ədəbiyyatı yaratmaq və onu inkişaf etdirmək üçün bütün qüvvələrini səfərbər etmişdilər. Bu işdə “Əkinçi”, “Kəşkül” və “Ziya” kimi mətbuat orqanları, H.Zərdabi C.Ünsizadə, H.Qaradaği, A.O.Çernyayevski, S.Vəlibəyov, R.Əfəndiyev, M.T.Sidqi və b. ziyalılar faydalı və diqqətəlayiq işlər görmüşlər” (7, s. 5). M.Ə.Sabir məhz bu zəngin ədəbi-mədəni hərəkətin nəticəsi olaraq ortaya çıxmaqla özünəqədərki və özündən sonrakı yolun dinamikasını bir bütöv olaraq ortaya qoymuşdur. Mətbuatın bu sahədə gördüyü işlər, eləcə də uşaq ədəbiyyatı yaratmaq sahəsində gördüyü əvəzsiz axara istiqamət verməsi M.Ə.Sabir təmsalında bir dühani uşaq ədəbiyyatı təmsalında ədəbiyyat tarixinə nümunə olaraq təqdim etdi.

Uşaq şeirləri və zəngin folklor yaddaşı. Uşaq oyunları, mif, əfsanə, rəvayət, nağıl, lətifə, təmsil, atalar sözü, məsəl, tapmaca, mərasim folkloru və s. bütün mahiyyəti ilə uşaqların bilik, bacarıq və vərdişlərini ortaya çıxarmağa, şəxsiyyət kimi formalaşdırmağa köklənmişdir. Zəngin folklor yaddaşı, etnoqrafik müəyyənliyin yüksək texnoloji fakturası, mətn konstruksiyası səviyyəsində olanlar, eləcə də mədəniyyət modelləri bir təlqin və tərbiyə nümunəsi olaraq ədəbiyyatın şifahi və yazılı qolunu izləmişdir. Hər iki xətt şəxsiyyət fenomenliyi təmsalında etnopotensiya olaraq gələcəyi formalaşdırmağa köklənmişdir. M.Ə.Sabir poeziyası uşaq ədəbiyyatı aspektində mənzum hekayə, şerq, təmsil təmsalında mükəmməl bir təsəvvürlə diqqət önünə gəlir.

Mənim bağım, baharım,
Fikri ziyalı oğlum!
Məktəb zamanı gəldi,
Dur, ey vəfalı oğlum!
Ey gözü, ey canım!
Get məktəbə, cavanım!
Gün çıxdı, sübh açıldı,
Qaranlıqlar qaçıldı,
Pəncərədən gün düşdü,
Otaqlara saçıldı,
Ey gözü, ey canım!
Get məktəbə, cavanım! (3, s. 376).

¹⁴ <https://orcid.org/0009-0006-6553-6385>

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti sohret.nesirova@mail.ru

Göründüyü kimi, mətn informasiyası və fikrin özünəməxsusluqla təqdim üsulu səviyyəsində müşahidə olunan mənzərə çeşidli parametrlərdə bir neçə istiqaməti sərgiləyir.

a) dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti və problemləri aspektində bədii mətnin verdiyi bilgi;

b) ailə münasibətləri kontekstində müşahidə olunan təsəvvürün diqqət önünə gətirdiyi təfəsilat;

c) məktəb və tərbiyə baxımından özünü göstərən təsəvvürün ümumi spesifikasiyası və etnomədəni anlamda sıraladığı təsəvvür;

d) folklor qaynaqlarından yararlanma müstəvisində mətn informasiyasının formalaşdırdığı arxaik qatın ehtiva etdiyi rəngarənglik və s.

Ümumiyyətlə, "folklor yazılı ədəbiyyatın yaranması və inkişafı üçün ən əsas mənbələrdən biridir. Bütün dünya ölkələri şairlərinin ən yaxşı əsərləri xalqın kollektiv yaradıcılıq xəzinəsindən götürülmüşdür. Azərbaycan ədəbiyyatı çox qədim zamanlardan, yazının meydana gəldiyi vaxtan başlayaraq şifahi xalq ədəbiyyatı ilə həmahəng inkişaf etmişdir. Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vəqif və başqalarının yaradıcılığında bunu aydın görürük.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində folklor və yazılı ədəbiyyatın bir-birindən istifadəsi, qidalanması qarşılıqlı olmuşdur. Belə ki, folklor yazılı ədəbiyyatın əsas mənbəyi olduğu və bütün inkişaf prosesində ədəbiyyata təsir etdiyi kimi, ədəbiyyatın da öz növbəsində şifahi yaradıcılığa mühüm və səmərəli təsiri görünməkdədir. Bu təsir dildə, formada, ifadə vasitələrində, xalqı maraqlandıran, düşündürən bir sıra müasir ideya və motivlərdə özünü göstərməkdədir" (2, s. 465-466). Sabir yaradıcılığının mahiyyətini, sənət və düşüncə kredosunu əhatələyən məsələlərdən birisi folklor zənginliyindən yararlanma baxımından əldə elədiyi uğurlardır. Xalqın etnoqrafik yaddaşı, arxeoloji zənginliyi, uşaq dünyasını ifadə bacarıqları, fantastik xəyallar aləminin bədii mətnə gətirilməsi və s. bir mükəmməllik və istedad nümunəsi olaraq spesifikasilaşır. "Uşaq və buz", "Ağacların bəhşi", "Yaz günləri", "Cütcü", "Qarğa və tülkü" və s. kimi nümunələr yüksək sənət intelleksiyası, mətn konstruksiyası baxımından diqqətçəkici təsəvvür formalaşdırır.

Çıxdı günəş, doldu cahan nur ilə,
Cütcü sürür tarlada cüt şur ilə.

Atlar, öküzlər kotana güc verir,
Gah yürüyür, gah yıxılır, gah durur.

Cütcü batıb qan-tərə yer şumlayır,
Şumladığı tarlasını tumlayır. (3, s. 383).

Ümumiyyətlə, uşaq ədəbiyyatı yaratmaq uğrunda görülən işlər bütün aspektləri ilə uşaq dünyasını ifadəyə, onun istək və arzularını eyni düşüncə və təsəvvürdən çıxış etməklə onların öz dili ilə əks etdirməyə köklənir. Burada bilgi vermədən, maraq və düşüncələr səviyyəsində canlandırmadan onun ifadə üsullarını təqdimə qədər bir əsrarəngizlik özünə yer alır. Ona görə də XIX əsrin ikinci yarısından başlayan hərəkətilik bütün məzmunu ilə mətn intelleksiyası səviyyəsində uşaq, körpəlik, cocuqluq səviyyəsində olanları bir bütöv olaraq təqdimə və aşılamağa yüklənir. Xalqın əməksevərlik timsalında həyat tərzinin bir epizodunu əks etdirən cütcü ilə bağlı bilgilər həm də tərbiyəvi mahiyyəti ilə spesifikasilaşır. Təxminən yüz ildən çox bir zamanı əhatələyən bu nümunə dərslərlərin bəzəyinə çevrilmiş və böyük bir toplum bu tip nümunələrlə əməksevərlik səviyyəsində tərbiyə almışlar. "Atlar, öküzlər kotana güc verir"dən "qan-tərə batıb yer şumla"maya qədər gedən bir əmək həyatını əks etdirən bu nümunə bu gün də özünün yüksək sənət intelleksiyasını fəvqəlzamanlıq səviyyəsində qoruyub saxlayır. Ritual-mifoloji səciyyədən etnokulturoloji semantikanın kəsb etdiyi məzmunu qədər olanlar kiçik yaşlılarda, yeniyetmələrdə bir əxlaq, tərbiyə, yaşam tərzı səviyyəsində təlqin modeli olaraq özünü göstərir. "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının məhz XIX əsrin son rübündən təşəkkülə başlaması zamanın münbit şəraiti ilə əlaqədar idisə, onun xüsusi bir sahə kimi qısa bir dövrdə özünü təsdiq etməsi xeyli dərəcədə bu ədəbiyyatın tarixi kökləri kimi çıxış edən - folklor və klassik ədəbiyyatla bağlı idi" (6, s. 50). Folklor bütün zamanlarda ədəbiyyat, bədii düşüncənin müxtəlif tərəfləri üçün bir enerji qaynağı olaraq özünü təzahür etdirmişdir. Uşaq ədəbiyyatında da belədir və onların haqqında yaranan oxşamalar, laylalar, əzizləmələr, sanamalar, yanıltmaclar, uşaq oyunları, rəqslər, mərasimlər, lətifələr, mənzum hekayələr bütünlükdə şəxsiyyət formalaşdırmağa, kutsal əxlaqi dəyərləri bir mədəniyyət kodu olaraq etnopotensiya səviyyəsində gələcəyə ötürməyə həssaslıq göstərir.

"Qarğa və tülkü", "Təbib ilə xəstə", "Qoca bağban", "Mollal Nəsrəddinin yorğanı", "Uşaq və pul", "İsgəndər və fəqir", "Azarlı kəndçi", "Camuşçu və sel", "Molla Nəsrəddin və oğru", "Artıq alıb, əskik satan tacir" və s. poetik örnəklər paradiqmatik səviyyəsi, sintaqmatik düzümü və sərgilədiyi semantik işarələnmə ilə bütün zamanların örnəyi ola bilmə xüsusiyyəti ilə yüksək təsiredicilik funksiyası yerinə yetirir. Məsələn, "Uşaq və pul" mənzuməsinin verdiyi bilgi tərbiyə, yaşam tərzı baxımından mükəmməl bir təsiredicilik xarakteri ilə nümunəyə çevrilir. Bədii örnəyin məzmununda ifadəsini tapan uşağın anasına sevincək dedikləri ("ana, gəl, gəl ki, dövlətə çatdıq, pullu olduq, səadətə çatdıq") ilə xarakterizə olunursa, məsələnin mahiyyətini bilən ananın cavabları ("oğul, nə sərd imiş qanın, ki, buna razı oldu vicdanın") isə bütün zamanlara çatacaq tərbiyə örnəyidir. Bundan əlavə ananın bir valideyin, böyük kimi dediyi "hiç zənn etməm özgeçnin mali bizi zəngin qılıb edə ali" deyib söylədikləri bir əhvalat, hadisə rəvayət, nağıl səviyyəsində min illərin zəngin təcrübəsinə dayanır.

Nəticə. Xalq ədəbiyyatı öz zənginlik məzmunu, işarələdiyi mükəmməlliklə müxtəlif səviyyələrdə əvəzsizliyi, qaynaq olmanı diqqət önünə gətirir. Zaman və məkan tanımayan invariantlar, müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərən

degradasiyalar folklor yaddaşında müəyyənlanmış stereotiplərin aparıcı funksiyasını ayaq üstə saxlamaqla gələnən yolun ana axar müstəvisində tipologiyasını açıqlayır. M.Ə.Sabir istedadının əvəzsiz örnəyi olaraq meydana çıxan uşaq şeirləri ezoterik xarakteri ilə nümunə olmanı, etnokulturoloji sistemin mükəmməllik səviyyəsini diqqət önünə gətirir. Uşaq ədəbiyyatı yaratmaq uğrunda gedən prosesin dönməzliyini sərgiləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə, III c., Bakı, Elm, 1988, 388 s.
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
3. Hophopnamə. Bakı: Yazıçı, 1992, 558 s.
4. İsayev İ. Pedaqoji irsimizdən: M.V.Vidadidən H.K.Sanılıyadək. Bakı, ADPU, 2014, 406 s.
5. Məmmədov M. Şairin poetik irsi. Hophopnamə. Bakı: Yazıçı, 1992, s. 3-14.
6. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 288 s.
7. Məmmədov M., Salamoğlu T., Babayev Y. İki əsrin maarif işığında. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Elm, 1998, s. 5-10.
8. Məmmədova Ş. Uşaq əsərlərində sənətkarlıq məsələləri. Bakı: ADPU, 2014, 212 s.
9. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, 444 s.
10. Saləddin Ə. Sabir və folklor. Bakı: Gənclik, 1969

Açar sözlər: M.Ə.Sabir, folklor, uşaq şeirləri, şərq, təmsil, mənzum hekayə və s.

Key words: M.A. Sabir, folklore, children's poems, oriental, fairy tale, verse story, etc.

Ключевые слова: М.А.Сабир, фольклор, детские стихи, восток, сказка, стихотворный рассказ и др.

Xülasə

Folklor və yazılı ədəbiyyat məsələləri bütün zamanlarda bədii düşüncənin ana axarına istiqamət verən ən əsas problemlərdəndir. Dünya ədəbiyyatının görkəmli sənətkarları özlərinin möhtəşəm ədəbiyyat abidələrini məhz xalq ədəbiyyatının zənginliklərindən istifadə etməklə yaratmışlar. Həmin abidələrin əbədiyaşarlıq qazanması bütün parametrlərdə etnik ruhun yaşarlığına, ilkin təsəvvürlərdən günümüze gələn tabu və törə münasibətlərinin kutsallığının qorunmasına yönəlmişdir. M.Ə.Sabir yaradıcılığı da bir istiqamətdə bu zənginliyin polifoniyasını müxtəlif səviyyələrdə əks etdirməyə yüklənir. Daha geniş spektrli görünüşü isə böyük şairin uşaq şeirlərində əhatəli parlaqlığı ilə özünü göstərir.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayan hərəkətilik maarif, təhsil, məktəb məsələlərində islahatların aparılmasını qaçılmaz edirdi. Min illərə yoldaşlıq edən kristal məktəb tarixi artıq yeni sferaya daxil olmaqla ədəbiyyatın gedişinə, dərslik və tədris problemlərinin öncüllənməsinə də həssas yanaşmaları zərurətə çevirdi. A.Bakıxanovun, İ.Qutqaşının, M.Ş.Vazehin, M.F.Axundovun, H.Zərdabinin, M.Şaxtaxtının gördüyü böyük işlər bir istiqamətdə elm, mədəniyyət, təhsil sahəsində problemlərin aradan qaldırılmasına yönəlmişdi. H.Zərdabinin "Əkinçi" qəzetində "balalarımızın başa düşəcəyi, sadə, aydın dillə əsərlər yaradaq" çağırışı bütün səviyyələrdə ədəbi-mədəni mühiti hərəkətə gətirmişdir. M.Ə.Sabirin də uşaq şeirləri məhz bu prosesin ən uğurlu örnəklərindən biri kimi-bir-birindən maraqlı əsərlərin yaranışı üçün əsas oldu.

Фольклорные источники детских стихов Мирзы Алкбара Сабира

Резюме

Вопросы фольклора и письменной литературы относятся к числу важнейших проблем, направляющих ход художественной мысли во все времена. Выдающиеся деятели мировой литературы создали свои великолепные литературные памятники, используя богатства народной литературы. Бессмертие этих памятников направлено на долговечность этнического духа по всем параметрам, сохранение святости табу и родоплеменных отношений, дошедших до наших дней от первоначальных замыслов. Творчеству М.А. Сабира поручено отразить полифонию этого богатства на разных уровнях в одном направлении. Более широкий спектр творчества великого поэта с всеобъемлющим блеском проявляется в его детских стихах.

Мобильность, начавшаяся в начале XIX века, сделала неизбежным проведение реформ в образовании, школьном вопросе. История хрустальной школы, сопровождавшая ее на протяжении тысячелетий, уже вышла на новую сферу и заставила чутко подходить к прогрессу литературы, учебникам и педагогическим проблемам. Большие работы, проделанные А. Бакыхановым, И. Гутгашиным, М. Ш. Вазе, М. Ф. Ахундовым, Х. Зардаби, М. Шахтагли, были направлены на устранение проблем в области науки, культуры и образования. Призыв Х. Зардаби в газете "Акинчи": "Давайте создавать произведения, понятные нашим детям, простым и понятным языком" взволновал литературную и культурную среду на всех уровнях. Как один из наиболее удачных примеров этого процесса, детские стихи М. А. Сабира стали основой для создания интересных произведений.

Folklore sources of childhood's poems of Mirza Alkbar Sabir

Summary

The issues of folklore and written literature are among the most important problems that guide the mainstream of artistic thought at all times. Prominent artists of world literature created their magnificent literary monuments using the riches of folk literature. The immortality of those monuments is aimed at the longevity of the ethnic spirit in all parameters, the preservation of the sanctity of the taboo and tribal relations that have come down to the present day from the initial conceptions. M.A.Sabir's creativity is charged with reflecting the polyphony of this wealth at different

levels in one direction. A wider range of views is manifested in the children's poems of the great poet with comprehensive brightness.

The mobility that began at the beginning of the 19th century made it inevitable to carry out reforms in education, school issues. The history of the crystal school, which has been a companion for thousands of years, has already entered a new sphere and made it necessary to take sensitive approaches to the progress of literature, textbook and teaching problems. The great works done by A.Bakıxanov, I.Gutgashinli, M.Sh.Vazeh, M.F.Akhundov, H.Zardabi, M.Shahtakhti were aimed at eliminating problems in the fields of science, culture, and education. H.Zardabi's call in "Akinchi" newspaper, "Let's create works that our children will understand, in simple, clear language" moved the literary and cultural environment at all levels. As one of the most successful examples of this process, M.A.Sabir's children's poems became the basis for the creation of interesting works.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova